

SOLIQ NAZORATI TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISH VA UNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19015738>

Nizomxonov Elbekxon Erkinxon o'g'li

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Bank-molya kafedrası Katta o'qituvchi

Bank-molya akademiya mustaqil tadqiqotchi

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты совершенствования форм и методов налогообложения, как важного показателя администрирования. Даны предложения по совершенствованию налогового законодательства....

Ключевые слова

Налоговая система, налоговое бремя, виды налогов, налоговая реформа, концепция налога, налоговое администрирование, уплата налогов, обязательные платежи

Annotation

this article shows existing shortcomings of tax system, in particular, high level of tax burden, availability of many types of taxes, etc, which make the need for reforms in this sector. Therefore, a draft concept of tax system was developed

Keywords

tax system, tax burden, types of taxes, tax reform, tax concept, tax administration, tax and mandatory payments

Kirish: So'nggi to'qqiz yilda biz sizlar bilan, el-yurtimiz bilan birgalikda katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tdik. Iqtisodiyotimiz yangidan shakllandi, bozor munosabatlarini, ijtimoiy himoyani kengaytirdik, qonun ustuvorligini mustahkamladik. Eng muhimi, islohotlarimiz samarasini har bir mahalla, har bir xonadon va har bir inson kundalik hayotida his qilmoqda. (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025)

Jahonda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash mamlakatlarning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Buning uchun soliq ma'murchiligini takomillashtirish, soliq tizimida zamonaviy texnologiyalarni joriy qilib borish, soliq tekshiruvlarini amalga oshirishda inson omilini bartaraf qilish, soliq qonunchiligi buzilishlarini oldini olish va soliq to'lovchilar tomonidan o'z majburiyatlarini

bajarmaslik yuzasidan davlat budjeti daromadlariga yetkazilgan zararlarni qoplashning ahamiyati ortib bormoqda. Amerika Qo'shma Shtatlari Oliy sudi sudyasi Oliver Vendel ta'бири bilan aytganda, soliqlar biz rivojlangan jamiyatda yashashimiz uchun to'lovdir [1]. Darhaqiqat soliqqa tortish davlatning muhim funksiyasi hisoblanadi. Soliqlar har qanday davlat shakllanishining asosiy manbayi sanaladi. Negaki, soliqlar davlat faoliyatining barcha yo'nalishlarini mablag' bilan ta'minlashning eng muhim vositasi bo'lib, bozor munosabatlarining rivojlanishida, davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Soliqlar hisobidan davlat budjetiga kelib tushuvchi manbalarning asosiy qismi shakllanadi va jamiyat manfaatlari yo'lida foydalaniladi. Soliqlar ommaviy xizmatlar, ya'ni yo'llar, mudofaa, sud, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamning nafaqasi va yana ko'plab davlatlarda ta'lim hamda sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash uchun ham to'lanadi. Shu jihatdan aytishimiz mumkinki, soliqlarning asosiy funksiyasi fiskal, ya'ni davlat budjetini to'ldirish hisoblanadi. Davlat budjetiga tushgan mablag'lar davlat funksiyalarini amalga oshirish yo'lida sarf qilinadi. Albatta, davlat budjeti va maqsadli jamg'armalariga kelib tushuvchi to'lovlarning to'g'ri hisoblab chiqarilishi, to'lanilishi, soliq to'lovchilarni hisobga olish, soliqqa oid huquqbuzarliklarni aniqlash, soliqdan qochish yoki bo'yin tovlash holatlarini oldini olishda soliq nazorati tadbirlariga ehtiyoj seziladi. Ushbu tadqiqot ishida soliq nazorati, uning mamlakatimizda shakllanish tarixi, soliq nazoratining ahamiyati va mohiyati to'g'risida so'z boradi

Adabiyotlar tahlili va metodologiya matni: "O'zbekiston – 2030" strategiyasi ijrosining ta'minlanish darajasi, unda belgilangan islohotlarning sifatli amalga oshirilishini aholi tomonidan har bir maqsad va undagi ko'rsatkichlar kesimida baholash, ular yuzasidan o'z fikrlarini qoldirish va tashabbuslar bildirish imkoniyatini yaratuvchi onlayn portalni ishga tushirsin.

Soliq nazoratining mazmun-mohiyatini chuqurroq tushunish, undagi muammolarni bartaraf qilish maqsadida mazkur tadqiqot ishida birinchi navbatda soliq nazorati tushunchasi, uning mohiyati, yuridik tabiati va soliq nazoratining kelib chiqish tarixiga to'xtalib o'tamiz. Soliq nazoratining dastlabki protitipi yaqinda shakllanib qolmagan, bu soliqlarning joriy etilishi bilan bir davrga borib taqaladi. Soliqlar joriy etilgan davrlardayoq soliqlarni undirish va uning ustidan nazorat qilish boshlangan. Biroq XIX-XX asrlarda soliq nazoratining hozirgi shakliga mos ko'rinishlari joriy etilgani ko'zga tashlanadi. Soliq nazoratining hozirgi shaklga yaqin ko'rinishlari birinchi bo'lib, dunyoning sanoatlashgan mamlakatlari bo'lgan Amerika qo'shma shtatlari, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Yaponiya kabi davlatlarda mavjud bo'lib, keyinchalik boshqa mamlakatlarda ham joriy etilgan. Biz quyida bir qancha davlatlar misolida soliq

nazoratining shakllanish tarixi bilan tanishib chiqamiz. Amerika qo'shma shtatlarida 1862 yilda "Daromad to'g'risida"gi qonun qabul qilinib, ushbu qonun asosida Ichki daromad (Internal Revenue) tashkilotiga (keyinchalik Ichki Daromad Xizmati deb o'zgartirildi) asos solindi va ushbu tashkilotga soliqlarni o'z vaqtida yig'ish shuningdek, soliq bilan bog'liq boshqa vazifalarni amalga oshirish yuklatildi [1]. XIX asrning 60-yillarida tashkil qilingan ushbu tashkilot bugungi kunda ham butun Amerika qo'shma shtatlari hududida soliq tekshiruvlarni o'tkazish, soliqlarni vaqtida yig'ish kabi boshqa soliq nazorati bilan bog'liq vazifalarni amalga oshirib kelmoqda.

Tadqiqot metodoliyasi Dunyoda o'zining geosiyosiy jihatdan mavqeyiga ega bo'lgan davlatlardan biri Rossiya Federatsiyasida ham soliq nazorati tadbirlari XX asrning oxirlarida joriy etilgan va ilk soliq nazorati tadbirlari amalga oshirilgan. Rus tadqiqotchisi E.N.Yelkenaning "Soliq tekshiruvining tarixi" nomli maqolasida Rossiyada soliq nazorati shakllaridan biri hisoblangan soliq tekshiruvlari XX asrning oxirlaridan boshlab amalga oshirilgani aytilgan [2]. O'zbekiston Respublikasida soliq nazorati tizimi rivojlanishi O'zbekiston mustamlaka bo'lgan davrga borib taqaladi. O'zbekistonda soliq nazorati tizimi mustamlaka sharoitida Rossiya Federatsiyasi ta'sirida rivojlandi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasida ham soliq nazoratining rivojlanishi XX asr oxirlariga borib taqaladi. O'rta Osiyo mamlakatlarida xonliklar davrida soliqlar natura va pul ko'rinishida yig'ilgan bo'lsa, Rossiya Federatsiyasi ta'sirida tovarpul munosabatlari shakllanib, soliqlar endilikda faqat pul bilan to'lanadigan bo'lgan. 1867-yilda O'rta Osiyoda Turkiston general gubernatorligi tashkil etilib, 1889-yilda Turkiston general gubernatorligidagi viloyatlarda soliq inspektorlari instituti joriy etilgan. Soliq inspektorlarining vazifasi soliq nazorati bilan shug'ullanish hisoblangan [3]. SSSRda soliq siyosati markazlashgan tarzda amalga oshirilib, mustamlaka qilingan hududlardagi soliq inspektorlariga katta vakolatlar berilgan. Soliq to'lovlaridan bosh tortish mustamlaka boshqaruvi siyosatiga hamda uning yer-soliq sohasida chora-tadbirlarini buzishga yo'naltirilgan qarshilik deb qabul qilingan [4]. Umuman olganda, O'zbekistonda dastlabki soliq nazorati tadbirlarining shakllanishi mustamlaka siyosati bilan bog'liq.

Soliq nazorati instituti xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan bo'lib, soliq nazorati tushunchasiga ular tomonidan turli xil ta'riflar berib o'tilgan. Xususan, F.Isayevaning fikricha, soliq nazorati - soliq qonunchiligiga to'liq rioya etilishi, soliqlar va budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalarga to'lovlarni o'z vaqtida va to'liq undirilishi, to'g'ri hisoblanishi ustidan soliq organlari tomonidan olib boriladigan nazoratdir [5]. Soliq nazorati soliq huquqi sohasining shunday institutiki, soliq nazorati tadbirlaridan ko'zlangan

asosiy maqsad soliq to'lovchilar tomonidan soliqqa oid qonun hujjatlariga amal qilish, belgilangan soliq to'lovlarini o'z vaqtida to'lash, turli xil huquqbuzarliklarni oldini olish hisoblanadi. Soliq nazorati A.Advokatovning nazdida, soliq ma'muriyatchiligi tizimining ajralmas qismi sifatida, jamiyatning barcha jabhalarida davlat oldida turgan muammolarni hal etishni, shuningdek, davlatning moliyaviy resurslarini eng samarali shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishning huquqiy mexanizmini takomillashtirish uchun yo'nalishlar va yo'llarni ta'minlovchi davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirish usulidir [6]. Mahalliy iqtisodchi olimlardan A.Agzamovning fikricha, soliq nazorati mohiyatan tadbirkorlik subyektlari va fuqarolarning o'z soliq majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida ado etishlari ustidan olib boriladigan davlat nazorati hisoblanadi. Yana bir iqtisodchi olim G.Nestemovning ta'biri bilan aytganda, soliq nazorati – davlat vakolatli organlarining soliq to'lovchilarni davlat ro'yxatiga qo'yish, soliqlarni hisobga olish, soliq tekshiruvlarini amalga oshirish, shuning bilan birga, soliqlar to'lanishi ustidan amalga oshiriladigan nazorat faoliyatining barcha sohalarini qamrab oladi [7]

Tahlil va natijalari O'zbekiston Respublikasining "Davlat soliq xizmati" to'g'risidagi Qonunida soliq nazorati tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Soliq nazorati – soliq to'lovchilarni, soliq solish obyektlarini va soliq solish bilan bog'liq obyektlarni hisobga olishning, shuningdek, soliq to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilishning yagona tizimi hisoblanishi belgilab qo'yilgan [8]. Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqilsa, soliq nazorati maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladigan davlat moliyaviy – Banklarning soliq qonunchiligi ijrosi bo'yicha majburiyatlarni bajarishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

nazoratining turi hisoblanib, soliq nazoratini amalga oshirishdan quyidagi uchta asosiy maqsad ko'zlanadi:

1. Soliq nazorati subyektlari;
2. Soliq nazorati obyektlari;
3. Soliq nazoratining mazmuni

Ana endi biz ularning har biriga to'xtalamiz. Soliq nazorati subyektlari soliq-huquqiy munosabat ishtirokchilari bo'lib, soliq nazoratini amalga oshiruvchi davlat soliq xizmati organlarining mansabdor shaxslari, soliq to'lovchilar, mulkdorlar tomonidan yollangan auditorlik xizmati vakillari, bojxona xizmati xodimlari soliq nazorati subyektlari hisoblanadi. Soliq nazoratining obyekti – Soliq kodeksida belgilangan soliqlar va yig'implarni undirish, soliqqa oid huquqbuzarliklar uchun javobgarlikka tortish bilan bog'liq munosabatlar hisoblanadi.

Soliq nazoratining mazmunini soliq nazorati subyektlarining huquq va majburiyatlari tashkil qiladi.

Har bir soliq nazoratini amalga oshirishda uning maqsadini aniqlab olish lozim. Soliq nazoratidan quyidagi maqsadlar koʻzlanadi:

- Soliq toʻlovchilar tomonidan soliq qonunchiligiga rioya qilinishi tekshirish
- Hisobda turish qoidalari bajarilishini tekshirish;
- Soliq toʻlovchilarning buxgalteriya hisobini toʻgʻri yuritishi, soliqlarni toʻgʻri hisoblab chiqarilishi, ularni budjetga oʻz vaqtida va toʻliq undirilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- Banklarning soliq qonunchiligi ijrosi boʻyicha majburiyatlarni bajarishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- Soliqqa oid huquqbuzarlik sodir etganlarni aniqlash va ularni javobgarlikka tortish boʻyicha ishlarni amalga oshirish;
- Naqd pul muomalasiga oid qonunchilik normalariga rioya qilinishini tekshirish.

Xulosa va taklif. Soliq nazorati davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Uni samarali tashkil etish davlat byudjeti daromadlarini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni taʼminlash hamda yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Soliq nazoratini takomillashtirish jarayonida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, soliq maʼmurchiligini soddalashtirish hamda soliq toʻlovchilar bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim yoʻnalishlardan biri hisoblanadi.

Soliq nazorati yaqinda shakllanib qolgan institut emas, soliq nazoratining shakllanishi soliqlarning joriy etilishi bilan bir davrga borib taqaladi. Soliqlar joriy etilgach, ularni undirish soliq nazorati instituti orqali amalga oshirilgan. Albatta, soliq nazorati oʻsha davrlarda hozirgi shakl va mazmunga ega boʻlmagan, biroq soliq huquqiy munosabatlarni tartibga solisha muhim ahamiyat kasb etgan. Soliq nazorati davrlar oʻtishi bilan rivojlanib XIXXX asrlarga kelib ancha takomillashgan. Soliq nazorati soliq-huquqiy munosabatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq nazoratini oʻtkazishdan koʻzlangan maqsad faqatgina davlat budjetining daromad qismini vaqtida va toʻliq shakllantirishdan iborat boʻlmay, soliqlarni toʻlashdan qasddan boʻyin tovlab yurgan subyektlarni aniqlash, ularga nisbatan tegishli choralarni qoʻllash, hisobotlarni toʻldirishda kamchiliklarga yoʻl qoʻyayotgan ayrim tadbirkorlik subyektlariga koʻmaklashish va faoliyatini toʻgʻri yoʻlga qoʻyishda amaliy yordam berishni ham oʻz ichiga oladi. Umuman olganda, soliq nazorati soliqqa oid munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladi

ADABIYOTLAR/LITERATURA/REFERENCES:

- 1.История налоговых проверок - Э.Н.Елькина, 2014;
2. Jumaev U.X. Rossiya imperiyasining Turkistondagi soliq siyosatining shakllanishi: asosiy bosqichlari va taraqqiyoti. Tarix. fan. bo'yicha fal. dokt. (PhD) diss. ... avtoref. – T., 2012. – 23 bet
4. Soliq nazariyasi va tarixi. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2022. 170-bet;
5. Isayeva Farida Babamuratovna – Soliq huquqi. Darslik – 2017. 74-bet;
6. Адвокатова А.С. Налоговый контроль в условиях модификации отношений налоговых органов и налогоплательщиков. Автореферат диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М., 2013. – 26 с. // Advokatova A.S. Tax control in conditions of modification of relations between tax authorities and taxpayers. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of economic sciences. – М., 2013. – 26 p;
7. Нестеров Г.Г. Развитие механизмов налогового контроля в системе обеспечения экономической безопасности. Автореферат дис. д.э.н. – М., 2010. С. 17.
- 8.O'zbekiston Respublikasining "Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-40158>
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025